

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗБІРНИК ЛДІКЗ

Волинська облдержадміністрація
Управління культури Волинської облдержадміністрації
Державний історико-культурний заповідник у м. Луцьку
Волинський краєзнавчий музей

СТАРИЙ ЛУЦЬК

МАТЕРІАЛИ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ЛЮБАРТІВСЬКІ ЧИТАННЯ»

М. ЛУЦЬК, 22-23 ТРАВНЯ 2013Р.

ВОЛИНСЬКА
СТАРОВИННОСТЬ

ЛУЦЬК, 2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
С 77

Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск IX. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, 22-23 травня 2013р. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – 476 с., іл.

До дев'ятого випуску науково інформаційного збірника «Старий Луцьк» Державного історико - культурного заповідника у м. Луцьку ввійшли доповіді та повідомлення наукової конференції «Любартівські читання» (22-23 травня 2013р.).

Редакційна група: Павло Рудецький
Валентина Окуневич
Віктор Чухрай

Відповідальний за випуск: Павло Рудецький

Технічний редактор: Вікторія Сікачова

*Матеріали надруковані згідно з оригіналами
авторських текстів.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.*

ISBN 978-966-2780-17-8

© Державний історико-культурний
заповідник у м. Луцьку

**«СЛОВЕНСЬКА ЗЕМЛЯ»
ЛІТОПИСНИХ
ПОВІДОМЛЕНЬ
ПРО ЗАСНУВАННЯ
ВОЛОДИМИРА: ДО
ВОЛИНСЬКОГО
ПОХОДЖЕННЯ
НОВГОРОДСЬКИХ
ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ
ЛЕГЕНД**

ДИБА Ю.
м. Львів

У «Повісті временних літ» [далі – ПВЛ, – Ю.Д.] місто Володимир вперше згадано під 988 р. у оповіді про розподіл уділів між синами Володимира Святославовича. У цьому році Хреститель Русі передав Володимир одному зі своїх синів – Всеволоду¹.

Крім цього скупого повідомлення в деяких літописах збереглася й значно інформативніша, хоч і суперечлива звістка (датована 988–990 роками) про заснування міста Володимира та будівництво церкви Успіння Пресвятої Богородиці, пов'язана з іменем князя Володимира Святославовича. Ці різночасові літописні тексти містять низку різночитань щодо локалізації Володимира. В різних літописах Святителю Русі приписують заснування Володимира в «Словенській» чи «Смоленській» землях, «Суздальській землі», «Залеській землі». Дехто з літописців уточнює, що Володимир було збудовано саме на річці Клязьмі. Зважаючи на цю обставину, дискусія щодо локалізації літописного міста Володимира, заснованого на зламі 80-х – 90-х років X ст., звузилася до питання, про котрий із двох тезоіменних Володимирів іде мова – Володимир-Волинський чи Володимир-на-Клязьме.

Свідчення про заснування Володимира в «Словенській землі» мають вочевидь новгородське походження. Найраніше з відомих зафіксоване в Новгородському четвертому літописі [далі – Н4Л, – Ю.Д.], який хронологічно є другим зі збережених, після Новгородського першого літопису старшого зведення й передувє Новгородському першому літопису молодшого зведення. Спільний для старшого й молодшого зведення текст завершується 1428 р., який на думку текстологів є близьким до дати його формування. Повідомлення Н4Л є лаконічним й позбавленим низки деталей, що з'явилися в пізніших літописах: «В лѣто 6496. И пришедь (Володимир Святославович – Ю.Д.) ис Киева во Словенскую землю [підкреслення тут, і далі за текстом, наші – Ю.Д.], и постави градъ в свое имя Володимеръ, и спомъ осына, и церковь

¹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1926. – Т. I, вып. 1: Повесть временных лет. – Стб. 121.

сборную святую Богородицу деревяную постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници»².

Аналіз корпусу пізньолітописних свідчень про заснування Володимира, похідних від свідчень Н4Л, приводить до наступних висновків³:

Термін «Словенська земля» застосовувався передовсім новгородськими книжниками для окреслення території, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував город, названий у своє ім'я Володимиром.

Цю ранню назву, зафіксовану у Н4Л початку XV ст., можливо прийняти за первісну.

Несприйняття назви «Словенська земля» тогочасними й пізнішими літописцями простежується в послідовному намаганні замінити її іншими термінами.

У Софійському першому літописі, який походить від одного з Н4Л протографа, зафіксовано паралельне функціонування назви «Смоленська земля», походження якої можна пов'язувати із документально підтвердженим фактом данничої залежності Суздальщини (де знаходиться один із Володимирів) від Смоленського князівства.

В літописах другої половини XV – XVI ст. обидва ранні терміни – «Словенська» та «Смоленська» – змінювалися на «Суздальська», «Суздальська і Ростовська», «Заліська» й додавалася вказівка, що Володимир Святославович заснував город саме на р. Клязьмі.

Зміни первинної назви «Словенська земля» мали за мету пов'язати згадку про заснування Володимира X ст. із одноіменним городом на Клязьмі, заснованим на початку XII ст. Володимиром Мономахом, про що у літописах збереглися паралельні свідчення.

З пізніших літописів усувалася, чи переінакшувалася присутня як в Н4Л, так і в С1Л, згадка про хрещення посадників новозаснованого города, яка дає підстави допускати, що Володимир Святославович розбудовував вже існуючий населений пункт.

Суздальська (Заліська) версія пізньолітописної локалізації города, заснованого Володимиром Святославовичем «въ свое имя», є книжною гіпотезою, спрямованою на возвищення та прославлення одноіменного города, збудованого більш ніж століття по тому Володимиром Мономахом.

Єдино можливою альтернативою до суздальської версії заснування города Володимира X ст. є версія волинська, яку ще на початку XVIII ст. сформулював В. Татищев, який вважав, що у аналізованій літописній згадці мова йде про Володимир-Волинський.

Сучасні спроби обґрунтувати 1000-літній ювілей Владіміра-на-Клязьме ігнорують не лише літописні свідчення у їх історичному розвитку, але й демонстративно нехтують відсутність археологічного підтвердження ювілейних дат. Адже на території Владіміра археологи не

² Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 4, ч. 1. – С. 90.

³ Дибя Ю. Літописні свідчення про заснування Володимира X ст.: Володимир-Волинський чи Владімір-на-Клязьме?. – В друці.

можуть виявити культурного шару не те що X, але навіть XI століття.

«Словенська земля» в літописних етнонімічних переліках

У вирішенні питання, де ж Володимир Святославович заснував тезоіменний город – на Клязьмі, чи на Лузі, принциповим завданням є пояснення літописного твердження про заснування Володимира саме у «Словенській землі». Так аналіз літописної географії недатованої частини ПВЛ доводить, що територію майбутніх Ростово-Суздальської землі та Московського князівства літописець однозначно трактує неслов'янською: «на Бѣлѣ ѡзерѣ сѣдять Вѣсь . а на Ростовѣ ѡзерѣ Мера а на Клещинѣ ѡзерѣ . сѣдять мѣра же . а по Ѡцѣ рѣцѣ кде втечеть . въ Волгу языкъ свои Муромъ . и Черемиси свои языкъ . и Мордва свои языкъ»⁴; Згадані автохтонні племена промовисто охарактеризовано фразою – «ї се суть инии языкѣ . иже данѣ даюѣ Руси»⁵. Цілком очевидно, що в цьому переліку не залишається місця для «Словенської землі», де згідно з пізнішими свідченнями наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував город «в свое имя». Натомість в слов'янському переліку племен найбільше уваги приділено саме Волині: «се бо токмо Словѣнскъ языкъ в Руси . Полане Деревлане . Новѣгородѣци . Полочане . Дрьговичи . Сѣверо . Бужане . занѣ сѣдять по Бугу . послѣже не Волынѣане»⁶.

Слов'янськість Побужжя є очевидною не лише з археологічної, але й етнографічної та історичної точок зору. Тому характеристика Волині терміном «Словенская земля» є цілком закономірною й не потребує жодних додаткових обґрунтувань, як цього об'єктивно вимагали спроби пов'язати згадку про Володимир X ст. з територією Волго-Окського межиріччя. Присутність Волині в «словенському» списку етнонімічного переліку ПВЛ дає поважні підстави, аби вважати, що аналізована літописна звістка – «И пришедеъ (Володимир Святославович – Ю.Д.) ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ в свое имя Володимеръ»⁷ – стосується саме Волині й не має жодного відношення до Ростово-Суздальської (Заліської) землі.

Це твердження підкріплюється і пізнішими звістками, що мають відношення до старшого прибузького города – Во́линя, який в історичній літературі обґрунтовано вважають попередником Володимира. Спадкоємність між градами Во́линем і Володимиром має пряме відношення до звісток про заснування Володимиром Святославовичем города у «Словенській землі».

**Літописна «Словенська земля» й легенда
про «славний град» Славоя**

Описуючи городище давнього Волиня на початку XIX ст. Долен-

⁴ Лаврентьевская. – Стб. 8.

⁵ Там само. – Стб. 8–9.

⁶ Там само.

⁷ Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

га-Ходаковський відзначив його характерну назву: «городъ Волянъ при устьѣ той же Гучвы, которого обширный вал, съ особеннымъ городкомъ Словенскимъ, съ множествомъ могилъ внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору»⁸. Назва «Словенський городок», що закріпилася за городищем давнього стольного гóрода Волинської землі, підтверджує думку, що досліджувана літописна фраза – «И пришедь Киева во Словенскую землю» висвітлює заснування Володимира в Волинській землі.

Не можна оминати й причини появи назви «Славенцін», що закріпилася за передмістям сусіднього Грубешова, розташованого 2 км на захід від Городка Надбужного, на території якого збереглося городище літописного Волян.

Особливий інтерес становлять місцеві оповіді про походженням Славенціна. Від заходу це передмістя півколом було обхоплене Грубешівським озером, з яким і пов'язана місцева легенда про загибель «славного міста»⁹. За місцевими свідченнями, у розлогій та римованій формі, цю легенду переповила К. Вісневська¹⁰. Передамо її зміст тезово, з врахуванням усіх складових сюжетної лінії:

Легенда свідчить, що на місці Грубешівського озера знаходився колись великий гóрод, оточений наповненим водою ровом, у якому правив Славою. Славою мав дуже вродливу доньку, яку звали Славою. До неї звідусіль присилали сватів, однак вона ніяк не поспішала з вибором. Пруч із гóродом Славою мешкав у своєму великому дворі лицар Рубіш, в якого й закохалася Слава. Рубіш також закохався у Славу, й вже планував об'єднати обидва гради спільним ровом, коли несподівано до Слави приїхали свати з лицарем Германом.

В якусь мить під час сватання Слава побачила, що у Германа з'явився хвіст, ріжки та пазури на пальцях. Все швидко зникло, однак у Слави залишилося переконання, що цим видінням Бог давав їй знаки, що цей лицар має душу диявола. Розгніваний Славою вигнав непрошеного гостя. Й відразу двір Слави оповили диявольські чари: корови почали доїтися гноївкою, хліб ставав твердим камінням, а масло болотом. Почався падіж худоби, міщани ледве пересувалися від голоду, адже у всіх, крім Слави, в яку закохався Герман, відняло язика.

Тим часом гóрод Славою оточило озброєне кушами (арбалетами) військо Германа. Дочекавшись, коли місто вимре, перед Славою

⁸ Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник. – Москва: В университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 10.

⁹ Wiatrowski A. Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. – Hrubieszów: TRH, 1988. – [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://www.tnn.pl/tekst.php?id=34>

¹⁰ Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinie // Współczesne podania ludowe / Wybór, wstęp i oprac. M. Jesiów. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1982. – S. 17–21: Z rękopisu Kazimierzy Wiśniewskiej. – [Електронний ресурс] / <http://osobliwosci.eduseek.interklasa.pl/~grzesiog/podania.htm>

з'явився Герман. Водночас із двору зникли тіла померлих і город опустів. На освідчення лицаря Слава відповіла, що воліє прожити в цій пустці сама, аніж вийде за нього. Розгніваний лицар викликав диявольські сили, все навколо загуло, земля розступилася і двір запався у величезну вирву, яку накрила земля, поверх якої кипіла вода. Безслідно зникло й вороже військо, яке облягало город.

На місці города утворилося велике озеро а обабіч – ще два менших. В одному закінчила життя Слава, а в іншому втопився втілений у лицаря диявол. З часом місцевість навколо озера почали заселяти нові мешканці. Залишився у своєму дворі й лицар Рубіш. На доказ кохання до Слави, поселення біля озера він назвав Славенціном, а місто Рубіша отримало назву Рубешів. Звідки й походить назва сучасного Грубешова.

Сюжетна лінія переказаної оповіді має низку важливих складових:

1) Город, який передував Славенціну мав наближену за звучанням назву – Славне місто.

2) Володаря цього города звали Славоем, а доньку Славоя звали Славою.

3) У легенді зафіксовано облогу города ворожим військом.

4) Облога міста пов'язується із відмовою лицарю Герману, який сватався до Слави.

5) Герман володіє диявольськими властивостями і в гніві нападає на город різні нещастя.

6) Чари привели до загибелі мешканців города і його запустіння.

7) Після остаточної відмови вороже військо зникає, земля розступається і поглинула місто, на місці якого утворилося озеро.

8) Слава та диявол-Герман покінчили життям самогубством в озері.

Характеристика города, як «*славного міста*», основні елементи сюжетної лінії та імена головних персонажів зближують переказану легенду (разом зі свідченням про городище Волиня - як «*городок Словенський*») до пізньолітописної новгородської повісті, широко відомої під назвою «Сказание о Словене и Русе и городе Словенске» [далі – «Сказаніє» – Ю.Д.]. Розглянемо цей текст прискіпливіше й відзначимо паралелі з переказаною вище Славенцінською легендою та історичними реаліями.

Новгородська легенда про заснування Словенська

Ця легендарно-історична повість новгородського походження, що зустрічається в багатьох літописних зведеннях, хроніках та збірниках, вперше з'являється наприкінці 1630-х – початку 1640-х років у пам'ятках, переписаних за межами Новгороду й отримує широке поширення у другій половині XVII століття. Окрім зазначеного заголовку, цей текст відомий також під назвами «О истории еже о началѣ Рускѣ земли и созданиі Новаграда <...>», «О началѣ великаго града Словенска, еже есть нынѣ великій Новградъ <...>» тощо.

Текст «Сказанія», опублікований в другій половині XIX ст. А. По-

повим¹¹ та Ф. Гіляровим¹², на сьогодні відомий більше як у ста списках, в результаті вивчення яких було виділено декілька її редакцій. Дослідження тектів легенди дозволили окреслити коло джерел, на які спиралася ця легенда¹³. Її початкова частина є вільним переказом першої, дев'ятої та одинадцятої глав Книги Буття, який в пізніших списках замінювали на розповідь про нащадків Августа. З хроніки Мартіна Бельського було запозичено текст «*грамоти Олександра Македонського*». В звістці про розселення слов'ян та розповіді про Гостомисла звучать мотиви ПВЛ. В частині оповіді про першопредків словено-русів звучить відгомін чеської легенди про Чеха, Леха та Руса, а в версія про скіфську прабатьківщину слов'ян нагадує «*сарматську*» теорію польської історіографії. В цілому дослідники сходяться на тому, що у цій пам'ятці є як фольклорне коріння (зокрема, вчуваються зв'язки з народним билиним епосом), так і відлуння реального минулого, яке «*обладает всеми правами подлинности*»¹⁴.

Сюжет «Сказанія» зводить історію Русі до подій Новгородської землі, що робить імовірним походження автора із новгородського культурного середовища. На цій підставі, та за спробами пов'язати минуле Русі та Сибіру, авторство приписують Митрополиту Кипріяну¹⁵,

¹¹ Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей. Входящих в хронографы русской редакции (Приложение к обзору хронографов русской редакции). – Москва: Типография А.И. мамонтова и Ко, 1869. – С. 442–447.

¹² Гиларов Ф. Предания русской начальной летописи. – Москва: Типография «Современных Известий», 1878. – С. 15–23.

¹³ Вилинбахов В.Б. Несколько замечаний о легендах Великого Новгорода и древнейших межславянских связях // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1963. – Сер. 2: История, языковедение и литературоведение. – Вып. 3. – № 14. – С. 36–41; Гольдберг А.Л. Легендарная повесть XVII в. о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1982. – С. 50–63; Лаврентьев А.В., Турилов А.А. «Повесть о Словене и Русе» («Сказание о Великом Словенске») о происхождении и ранней истории славян и Руси // Славяне и их соседи. Миф и история. Происхождение и ранняя история славян в общественном сознании русского средневековья и раннего Нового времени. Тезисы 15 конференции. – Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1996. – С. 19–25; Буланин Д.М., Турилов А.А. Сказание о Словене и Русе // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – С.-Петербург: Институт русской литературы РАН; Изд-во Дмитрий Буланин, 1998. – Вып. 3: XVII в. – Ч. 3: П–С. – С. 444–447.

¹⁴ Лаврентьев А.В. Летописный свод 1652 года как исторический источник для изучения русской средневековой повести XV–XVII вв. // Русская книжность XV–XIX вв. – Москва: Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1989. – Вып. 71. – С. 167.

¹⁵ Там само. – С. 166–167; Федорова И.В. Конференция молодых ученых «Вопросы славяно-русского рукописного наследия» // Труды Отдела древнерусской литературы. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 53. – С. 662.

заного в літературі як Старорушанин чи Старорусенніков, який між 1621 та 1624 роками займав кафедру в Тобольську¹⁶.

Розрахунки часу «от сотворения света до начала Словенска Великаго» мають виразно фантастичний характер, за яким заснування Новгороду (Словенська) автор відносить за 1657 р. «до Римского начала царства». «Сказаніє» є комплексом етногенетичних легенд, що розповідають про кілька поколінь предків східноєвропейських народів, нащадків Яфетового правнука Скіфа. Поміж братів (Русом, Болгаром, Команом та Істром) виникла усобиця («бысть же между ими распря») і князі Словен та Рус зі своїми людьми та іншими народами (3099 р. від Сотворення світу) помандрували з «Эксинопонта» на нові місця. Мандруючи по різних країнах, пустелях та сприятливих місцях, Рус із Словеном в завершенні своєї подорожі досягнули озера Мойська, яке на честь сестри Словена та Руса отримало назву Ильмень (Ільмерь). Там, на березі ріки Мутної, переіменованої у Волхов на честь старшого сина Словена, князь побудував город Великий Словенськ, який з часом отримав назву Новгород.

Наступну звістку про заснування про запусніння та відбудови Словенска відділяють від попереднього тексту вставки про старшого Словенового сина Волхова, який був чарівником та віщуном, топонімічний екскурс, у якому новгородська топоніміка виводиться від імен нащадків Словена, «Посланіє Александра Македонскаго къ Русскимъ княземъ» та розповідь про руських князів Халоха та Лахерна, які «начаша воевати съ скипетры земли Греческія. Приходиша же и подъ самый царствующій градъ и много зла и кровопролитія сотвориша скипетру Греческаго царствія»¹⁷. Ім'я вбитого греками Лахарна пов'язується з облогою русами Константинополя 864 року та назвою константинопольського передмістя Влахерни. Тоді столиця була врятована бурєю, що здійнялася на морі й розметала човни русів, після того, як патріарх опустив у море Ризу Богородиці. Таким чином, автор вводить до сюжетної лінії реальні історичні факти, відомі й за ПВЛ.

Паралелі з літописним текстом наявні і в наступних згадках «Сказанія» про подвійне запусніння та відновлення Словенська, та Руси, яку заснував Рус. Після першого запусніння города Словенська його мешканці розійшлися по різних країнах та повернулися на Дунай, «къ прежнимъ родомъ своимъ на старожитные страны возвратишася»¹⁸. Дунайський сюжет у цій частині розходиться з попередньою звісткою про причорноморську батьківщину Словена та Руса й зближується з сюжетом із ПВЛ про розселення слов'ян.

Через «многія лѣта» слов'яни повернулися з Дунаю «пояша Скифъ и

¹⁶ Архипова М.Д. Киприан Старорушанин – деятель Русской православной церкви и духовной культуры первой трети XVII в. / Автореферат диссертации на соиск. Ученой степени к.и.ст.н. – Воронеж, 2004. – 22 с.

¹⁷ Цит. за: Гиляров Ф. Предания. – С. 21.

¹⁸ Там само.

Болгаръ съ собою» й почали заселяти запустілі гради. Проте Словенскъ спіткала нове нещастя: «И придоша же на нихъ Угры Бѣлыя и повоеваша ихъ до конца и грады ихъ раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное запустѣніе. По мнозѣ же времени онаго запустѣнія слышаху Скифстїи жители про беглецы Словенскїя о землѣ прадѣды своихъ, яко лежить пуста и никимъ брегома, и о семъ сжалишася вельми и начаша мыслити, како бы имъ наслѣдити землю отецъ своихъ, и паки пойдоша съ Дуная множество ихъ безъ числа, съ ними же Скифы и Болгары и иностранцы поидоша на землю Словенскую и Рускую, и сѣдоша паки близь озера Илмера, и обновиша градъ на новомъ мѣстѣ отъ старого Словенска по Волхову яко поприще и болѣ, и нарекоша Новъградъ Великій <...>»¹⁹.

Історичні алюзії цього уривка очевидні. Звістку, зі згадкою про напад білих угрів на слов'ян літописець відніс до часів візантійсько-аварських воєн в період правління імператора Іраклія (правив у 610–641 роках): «Словенську же язык. яко же ркохом живущю на Дунаи. придоша ѿ Скуфъ. рекше ѿ Козаръ. рекомии Болгаре. и сѣдоша по Дунаеви. насилницѣ Словеномъ бѣша. а по семъ придоша Оугре Бѣлии. и наслѣдиша землю Словѣнскую. прогнавши Вололохы. иже бѣша прежде приялѣ землю Словенскую. си бо Оугри почаша быти. при Раклии цѣри. иже ходиша на Хоздроя цѣра Пѣрськаѣ. В си же времена быша и Ѡбре иже воеваша на цѣра Ираклия. и мало его не яша»²⁰. Літописна звітка є максимально точною. Іраклій воював із Хосровом II Парвізом й зупинив персів у важких війнах, не зважаючи на постійні загрози з аварського боку. У 619 р. авари навіть досягнули Константинополя і Іраклій, аби укласти з ними мирну угоду, змушений був відкупитися.

Проблемним питанням Ільменсько-Волховської географії «Сказанія» є згадка про білих угрів. ПВЛ прямо асоціює їх із слов'яно-аварським протистоянням, що відзначив М. Костомаров: «*Автор отнес сказание об уграх белых к северу, тогда-как оно относится положительно к югу*»²¹. Це протиріччя намагався вирішити ще М. Ломоносов, який ототожнив білих угрів з чуждою, згадавши її етнічну й мовну спорідненість з центральноевропейськими уграми. На його думку напад угорської чуди було спровоковано торгівельною та військовою експансією новгородців в Югорській (чит. – Угорській) землі²². В та-

¹⁹ Там само.

²⁰ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей [далі за текстом – ПСРЛ, – Ю.Д.]. – С.-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1908. – Т. 2. – Стб. 9.

²¹ Костомаров Н.И. История Новгорода, Пскова и Вязки во время удельно-вечевого уклада (Севернорусские народоуправства). – С.-Петербург: В типографии В.С. Еттінгера, 1868. – Т. 1. – С. 13.

²² Ломоносов М. Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года. – Санктпетербург: при императорской Академии Наук, 1766. – С. 40.

кий же спосіб потрактував погромників Словенська і С. Алексеев, на думку якого згадак про білих угрів *«замещает собой нечто сходное в устной традиции – скорее всего, «чудь белоглазая» – устойчивое обозначение враждебных племен Заволочья еще в преданиях и былинах XIX–XX веков»*²³.

Який зміст вкладав у текст «Сказанія» його ж автор залишиться у площині здогадів. Все ж, відзначимо, що уривок про дворазове запусніння Словенська є єдиним у тексті, що спирається на історичні реалії, і пропозиція замістити їх на щось *«сходное в устной традиции»* (у даному випадку – *«чудью белоглазой»*) вимиває зі «Сказанія» будь-які риси історичності. Тим паче, що у цій його частині немає навіть натяку (не те, що спроби), аби завуалювати південний контекст, прямо відзначений М. Костомаровим. Автор «Сказанія» не приховує південної географії оповіді і відзначає, до того ж, що після першого запусніння Словенська його заселяють не лише дунайські слов'яни – «съ ними же Скифы и Болгары и иностранцы подоша»²⁴.

Археологічні паралелі до згаданих географічних та етнімічних

²³ Алексеев С.В. Фольклорный первоисточник новгородской традиции XVII века // Проблемы источниковедения и политической истории. Москва: Ин-т специальных исторических дисциплин РАН, 1995. – С. 9.

* Північноросійські легенди трактують «чудь» і «чудь белоглазую», як чужих, чудних, диких, лихих та небезпечних людей неросійського походження, давніх аборигенів, що щезли, залишивши по собі загадкові пам'ятки культури. Їх також вважають противниками церкви та язичниками («нехристю»). Див.: Лашук Л.П. Чудь историческая и чудь легендарная // Вопросы истории. – Москва: Издательство «Правда», 1969. – № 10. – С. 208–216; Смирнов Ю.И. Предания европейского Севера о чуди // Проблемы изучения финно-угорского фольклора. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1972. – С. 55–62; Воронцова Ю.Б. Материалі к словарю коллективных прозвищ жителей Архангельской области. II. Л–Я. – Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2007. – № 4. – С. 104–105; Дранникова Н.В. Чудь в устной культуре народов Европейского Севера // Народные культуры Европейского Севера. Республиканская научная конференция (Архангельск, 15–17 октября 2007 года) / Отв. ред. Н.В. Дранникова. – Архангельск: Поморский университет, 2008. – С. 5–27. Ототожненню легендарної «чуди белоглазой» з «уграми бѣлыми» суперечить традиційна характеристика чуді як «чорних людей»: «Говорили, что черный народ жил», «Черные, как негры, как земля, были», «они были черные» тощо. Зникнення (загибель) чорних аборигенів пов'язувалася з несподіваним появою в їх місцях білої берези (білого дерева, білого лісу), яка асоціювалася з приходом росіян. Див.: Феоктистова И.К. Образ исчезнувших аборигенов в русских преданиях: система мифологических мотивов // Филологический ежегодник. – Омск: ОмГУ, 1999. – Вып. 2. – С. 6–12; Ї ж. – Предание о белой березе // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск: Издательство Челябинского государственного университета, 2011. – Вып. 60. Филология. Искусствоведение. – № 33 (248). – С. 263–269.

вказівок «Сказанія» дають всі підстави повернутися до їх порівняння з легендарними свідченнями про славний город Славоя, записаних в оголицях «Словенського городка» – колишнього Волиня.

Свідчення про запустіння й відновлення Словенська та етапи урбанізації Побужжя VI–X століття

Отже, порівняємо сюжетні колізії та іменослов новгородського «Сказанія» та легенди про походження передмістя Грубешова – Славенціна [далі – «Легенда», – Ю.Д.]:

1) Збігаються імена головних персонажів й володарів/засновників грав. У «Сказанії» це Словен, а в «Легенді» – Славой та його донька – Слава.

2) У «Сказанії» заснований Словеном гóрод отримав назву в честь засновника – Словенськ. «Славним містом» Славоя є й попередник Славенціна. Достовірність «Легенди» підкріплює й назва «Словенський городок», що закріпилася за городищем давнього Волиня, розташованого на східній оголиці Грубешова.

3) «Сказаніє» та «Легенда» згадують про напад, облогу, руйнування і запустіння гравів.

4) В обидвох порівнюваних текстах присутній персонаж, що володіє надприродними (бісівськими, диявольськими) властивостями і вміє перетворюватися на потвора. У «Сказанії» це син Словена Волхов – «бѣсоугодникъ и чародѣй, лють въ людехъ, тогда и бѣсовскими ухищреніи мечты творя многа, преобразуясь во образъ лютаго звѣря коркодила (Кордила, Коркодѣла)»²⁴. У «Легенді» чародієм є лицар Герман, образ якого також трансформується, й отримує диявольські ознаки: «*Śława zobaczyła, jak mu się z tyłu czarny ogon rusza. Prawą ręką rycerz czapkę uniósł do góry. Z włosów różki mu wyrzały, a z palców pazury. Po chwili to wszystko znikło, lecz zlekła się Śława. Rycerz ten ma duszę diabła, Bóg jej tak znaki dawał*»²⁵.

5) Ім'я негативного персонажу «Легенди» є похідним від лат. *germānus* – рідний, єдинокровний, близький. Латиною *germānus* означає рідного брата (пор. лат. *germāna* – рідна сестра). Не виключаємо, що ім'я Герман засвідчує первинний родинний зв'язок між головними героями й вторинність сюжету сватання. Подібно, як і «бѣсоугодникъ и чародѣй» Волхов зі «Сказанія» є сином Словена.

На наш погляд перелічені збіги свідчать про генетичну спорідненість між обома легендами. Навіть більше – є всі підстави для того, аби вважати, що новгородське «Сказаніє» (в частині оповіді про кількарар-
** У контексті згадки про міграції слов'ян, Болгарів та інших народів доречно нагадати про походження та поширення сережок так зв. «волинського типу». У VIII–IX ст. подібні прикраси характерні для Великої Моравії, хоча впізніші часи на цій території вони вже не зустрічаються. Натомість у IX–XI ст. сережки цього типу досить широко розповсюджені на території Дунайської Болгарії. Врешті, у X–XI ст., такі прикраси побутують на Волині та в Подніпров'ї.

²⁴ Цит. за: Гиляров Ф. Предания. – С. 17.

²⁵ Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinnie. – S. 17–21.

зове запустіння Словенська) є варіантом західноволинських легенд, які висвітлюють кілька етапів урбанізації слов'янського Побужжя.

У розвитку слов'янських поселенських структур в доруський період (до середини X ст.) археологи виділяють два важливі хронологічні етапи. Перший етап охоплює період від зламу V–VI ст. до кінця VII ст., другий датується VIII–IX століттями²⁶. Слов'янське розселення на цих етапах відображається не лише у розвитку мережі відкритих поселень, які групуються у своєрідні мікрорегіони, а й постежується у становленні, занепаді й зміні локалізації укріплених центрів, кожен з яких, без перебільшення, є еталонним у розвитку східнослов'янського регіону.

Етапи слов'янського заселення Побужжя, що розкриваються зокрема і в процесах розвитку й переміщення його головних адміністративно-політичних центрів, абсолютно корелюються із історичними обставинами виникнення та етапами становлення й зміни локалізації легендарного города Словенська, викладеними у «Сказании о Словене и Русе и городе Словенске».

Етап: V – VII століття.

Слов'янські поселення Побужжя цього періоду зосереджувалися у трьох мікрорегіонах. Гніздо поселень Львівського мікрорегіону локалізується у верхів'ях Полтви. Цю групу відрізняють характерні риси житлобудування (зокрема – печі-кам'янки), що зближують її до пам'яток Середньої Наддністрянщини та Верхнього Пруту. На схід від цієї групи (близько 40 км від Львова), в околицях Буська та Пліснеська археологи локалізують другий мікрорегіон слов'янських поселень. Не зважаючи на територіальну близькість із Львівською групою, житлобудівні традиції цього гнізда поселень відрізняються використанням глиняних печей, що характерно вже для волинських поселень. Та ж традиція притаманна і для третього (найбільшого) мікрорегіону слов'янського розселення V–VII ст. (умовно названим Зимнівсько-Червенським), розташованого близько 100 км північніше від Буська, поселення якого групуються з обох боків Західного Бугу, в басейні його приток – правобережної (східної) р. Луги та лівобережної (західної) р. Гучви²⁷.

Укріпленим оборонним осередком третього поселенського мікрорегіону булоє унікальне Зимнівське городище, виникнення та початок функціонування якого припадає на VI, а загибель – на кінець VII століття. Городище знаходиться 25 км східніше Волиня та 6–7 км південніше Володимира й розташовується на центральній частині вузького мисоподібного останця високого корінного берега р. Луги.

²⁶ Петегрич В. Поселенські структури V/VI – X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 101–120.

²⁷ Там само. – С. 101–107.

Територію городища від стрілки та від основи останця відділяють глибокі перекопи. Влаштування перекопів дозволило підвищити північну частину городища підсипкою потужністю 3,5–4 м та насипати вал із південно-східного боку, який зберігся на висоту 1,5–1,9 м, при ширині основи до 10 м. Городище має форму неправильного трикутника довжиною 135 м. Довжина оборонної лінії, розташованої вздовж південно-східного перекопа становить близько 65 м., зі завуженого північно-західного боку – 14 м. Площа укріпленої частини городища становить приблизно 0,45 гектара.

Внутрішню територію городища по краю плато оточували дерев'яні стіни, виконані зі секцій, що складалися із горизонтальних колод й утримувалися парами вертикальних стояків. Такі секції взаємно перекривалися напуском колод у 0,5–0,6 м й оточували весь периметр. Оборонні властивості лінії дерев'яної стіни з південного боку городища підсилювалися вежами, що збереглися у вигляді трьох скупчень вертикальних стовпів, що групувалися двома рядами, розташовуючись перпендикулярно до оборонної лінії, виступаючи за її межі та розділяючи її на прясла. Крім того, із зовнішнього боку стін, на відстані 3–5,5 м, оборонні лінії додатково укріплювалися частоколом із колод, нахилених до напільного боку. Із внутрішнього боку, вздовж південної оборонної стіни, конструктивно з нею поєднуючись, розташовувалася розділена на окремі приміщення довга будівля – щось на зразок своєрідних «казематів», приміщень дружинників із відкритими вогнищами.

Дослідженнями В. Ауліха в північній частині городища зафіксовано два археологічні горизонти із залишками обвуглених колод, які стратиграфічно розділяються шаром землі без слідів прямої термічної дії. Давніший горизонт розташовується на два метри ближче до краю плато й залагає на глибині 0,9–1,4 м, а пізніший – на глибині 0,6–1,1 м від денної поверхні. Аналогічні два будівельні горизонти за дослідженнями Т. Миліяна простежено і на збережених рештках валу в південно-західній частині городища. Конструкція валу зазнавала перебудов і в межах кожного з цих періодів.

Зимнівське городище – перша виявлена слов'янська пам'ятка праязко-корчацької культури укріпленого характеру, наявність якої демонструє високий рівень розвитку соціальних відносин в слов'янському середовищі регіону й присутність у них організуючого (керівного та військового) прошарку, які вимагають відмінних умов проживання. Складна конструкція оборонних ліній підтверджує неодноразово висловлювану думку, що ця пам'ятка ранньослов'янського періоду була серйозним оборонним укріпленням, розрахованим на тривале функціонування і пристосованим до затьмяної облоги. Зимнівське городище є зримим підтвердженням створення відповідного племінного угруповання, керованого з єдиного адміністративного центру²⁸. Це

²⁸ Ауліх В.В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н.е. в За-

угруповання у літературі традиційно ототожнюють з Дулібським племінним союзом.

Городище припинило своє існування під час штурму. На лінії оборонних укріплень було виявлено багато озброєння, що належало його оборонцям. Зважаючи на знахідки стріл *«аварського типу»* традиційно вважають, що городище загинуло в результаті аварського погрому.

Етапи розвитку Зимнівського городища та його знищення логічно укладаються в сюжетну лінію «Сказанія» про становлення та загибель Словенська. Перше запусіння Словенська відповідає періоду, який археологічно фіксується тонким прошарком темно-коричневої землі, без слідів прямої термічної дії, простеженим археологами між його двома археологічними горизонтами. Нижній шар дерев'яних конструкцій заходив і під насип валу, який відноситься до другого періоду функціонування городища²⁹. За «Сказанієм» гради були покинуті: «Оставші же людєі пустоты ради избѣгоша изъ градовъ въ дальныя страны <...>»³⁰. Через якийсь час слов'яни знову повернулися на запусіті місця: «<...> и начаша паки грады оны населяти»³¹. Перше запусіння хронологічно ув'язується із аваро-дулібським протистоянням, яке Л. Войтович³², а вслід за ним і М. Жих³³ відносять до 60-х років VI століття. На думку Л. Войтовича у 561–567 роках авари завоювали дулібів і змусили частину з них мігрувати на захід, звідки з'явилися чеські, паннонські та карінтійські дуліби. Нагадаємо, що після першого запусіння Словенська в «Сказанії» згадується про міграцію слов'ян зі Словенської землі на Дунай: «<...> овїи же паки на Дунавѣ прежнимъ родомъ своимъ на старожитныя страны возвратишася»³⁴. Події авар-

хідній Волині. – Київ: Наукова думка, 1972. – 124 с.; Тимошук Б.А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – Москва: Институт археологии АН СССР, 1990. – С. 151–157; Милин Т. Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – Вип. 9. – С. 235–248; Діба Ю.Р. Період антського та славинського ранньодержавних об'єднань. Будівництво // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 278–279.

²⁹ Ауліх В.В. Зимнівське городище. – С. 18; Милин Т. Оборонні укріплення. – С. 237.

³⁰ Цит. за: Гиляров Ф. Предания. – С. 21.

³¹ Там само.

³² Войтович Л.В. Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н.е.: Найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. – Вип. 45. – С. 13–20.

³³ Жих М. До проблеми генези Волинської землі (VI – початок X ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобицьк: Коло, 2009. – Вип. 13. – С. 9–23.

³⁴ Цит. за: Гиляров Ф. Предания. – С. 21.

сько-дулібської війни Л. Войтович ув'язує із тиском на аварів з боку франків, й згадує зіткнення між аварами та франками, що відбулося за короля Сігберта у 562 році.

Друге Знищення Словенської землі та міста Словенська автор «Сказанія» пов'язує з білими уграми: «И пріидоша же на нихъ Угры Бѣлыя и повоеваша ихъ до конца и грады ихъ раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное запустѣніе.»³⁵. Автор ПВЛ прямо пов'язує появу білих угрів у слов'янських землях з тією ж хвилею переселення, що й аварів-обрів та болгарів. За літописцем білі угри з'явилися в часи імператора Іраклія: «си бо Оугри почаша быти. при Раклии цѣри. иже ходиша на Хоздроя цѣра Пѣрьскаѣ»³⁶. Далі йде уточнення: «В си же времена быша и Убре иже воеваша на цѣра Ираклия»³⁷. У літописі ці білі угри принципово відрізняються від угрів чорних (угорців), зупинку яких біля Києва згадано у контексті їхньої мандрівки з Причорноморських степів у Паннонію в часи князя Олега: «<...> и паки идоша Оугри Чернии. мимо Киевѣ. послѣ же при Ульзѣ»³⁸.

Таким чином за ПВЛ історична активізація білих угрів (зазвичай ототожнюваних із сарагурами³⁹) вкладається в період протистояння Візантії з персами та їх союзниками аварами. Логіку цих подій конкретизовано у слов'янському перекладі «Временника» Георгія Амартола, де констатовано, що угри (правда, без додатку – «білі») допомагали Іраклію у його війні проти Персії: «<...> еще же призавъ Оугры на помощь, приде, ихъ ж и князь и многы Оугры поимъ, изиде на персы в силъ тажицъ зѣло, <...>»⁴⁰. Цих угрів (названих у грецькому оригіналі «Временника» тюрками) пов'язують із сорокатисячним військовим загоном, залишеним союзником Іраклія хозарським каганом для облоги Тифліса 626 року. Їх вважають васалами хозар чи й самими хозарами⁴¹.

Зважаючи на те, що союзниками персів на європейському військовому ареалі були саме авари (які активно використовували слов'ян у

³⁵ Там само.

³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 9.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С. ; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва: Наука, 1990. – С. 72; Петрухин В.Я. Раевский Д.С. Очерки истории народов России древности и раннем средневековье. – Москва: Знак, 2004. – С. 199.

⁴⁰ Истрин В.М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Петроград: Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. 1: Текст. – С. 434.

⁴¹ Вернадский Г.В. Древняя Русь. – Москва: Аграф, 1999. – С. 141; Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: Перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Київ: Інститут археології НАН України, 2011. – Вип. 7: Мадьяри в Середньому Подніп'рр'ї. – С. 28.

військових діях проти візантійців), згадані військові підрозділи білих угрів могли після перської кампанії використовуватися візантійцями і в якості карального корпусу проти слов'ян.

Звістку про напад білих угрів літописець поміщує відразу після приходу болгарів на Дунай (680 р.). Відтак свідчення ПВЛ про вторгнення білих угрів у слов'янську землю в останній третині VII ст. є цілком вірогідними, адже вони, окрім того, хронологічно співпадають із загибеллю Зимнівського городища, ототожнюваного нами з гірором Словенськом «Сказанія».

Слід відзначити, що в легендарній традиції не було чіткого розмежування між подіями, учасниками яких були авари (обри) та білі угри. Підтвердженням слугують і топоніми Побужжя, похідні від етнонімів обри та угри. Нагадаємо хоча б с. Обровець, що межує з пригородом Грубешова Славенціном⁴² та літописний Угровеск⁴³.

Події VII ст. в землі Дулібів накладалися також і на факти з історії завоювання Батьківщини угорцями наприкінці IX століття. І хоча в ПВЛ білі угри принципово відрізняються від пізніших угрів чорних, все ж упадають в око паралельні свідчення про війни угорців з волохами в Подунав'ї, що фігурують в обох різночасових повідомленнях. Не можна оминути і непрокоментовану в історичній літературі згадку з Іпатівського списку ПВЛ про «землю волянську» (в інших списках фігурує – «словѣньская», «словенская», «словенська»), яку начебто захопили угорці за Карпатами, в Подунав'ї: «и оустремишася чересь горы великия . иже прозвашася горы Оугорьския . и почаша воєвати на жиѡущаѡ ту. сѣдаху бо ту преже Словене . и Волохове . переша землю Волянскую . по семъ же Оугре прогнаша Волохы . и наслѣдиша землю ту . и сѣдоша съ Словеньми . покоривше я подъ сѧ . и ѡтолѣ прозвасѧ земля Оугорьска». Очевидно звістка про «землю волянську» стосувалася первісно саме подій, пов'язаних із нападом угрів білих на слов'янські землі Побужжя наприкінці VII століття.

Знищення Зимнівського городища (відображене в розповіді про загибель та запустіння гірором Словенська) стало переломним моментом в історії Побужжя, з якого розпочинається другий етап його слов'янського розселення, що триває до X століття.

II етап: VIII–IX століття.

В заселенні Побужжя зазначеного періоду відчутні якісні та кількісні зміни. Памятки цього періоду отримали в археологічній науці назву культури Луки-Райковецької. Археологи відзначають появу нових укріплених центрів, ріст поселень та розширення заселених територій. У Зимнівсько-Червенському мікрорегіоні продовжують існувати поселення з попередньої доби та виникають нові. Зі зламом VII–VIII ст. західніше, у верхів'ях р. Вепра, формується новий мікрорегіон слов'янського

⁴² Wiatrowski A. Dzieje Hrubieszowa... .

⁴³ Ипатьевская летопись. – Стб. 721, 732, 740, 758, 842, 867.

розселення, названий Сутейсько-Щебрешинським, розвиток якого, як допускають археологи, міг відбуватися за рахунок відтоку певної частини населення із Зимнівсько-Червеного мікрорегіону⁴⁴.

Зі спаленням та запустінням Зимнівського городища змінилася також локалізація оборонних та адміністративних центрів регіону та розширилася їх мережа. Археологи допускають, що тотального винищення мешканців городища Зимне не сталося. На це вказує та обставина, що на площі городища, у завалах його конструкцій та поза ними, виявлено лише два скелети та окремі людські кістки. Зважаючи на незначну кількість остеологічних решток цілком вірогідно, що значна частина мешканців відійшла на сусідні чи віддаленіші місця. Серед таких місць найперше називають городище давнього Волиня у Городку Надбужному, де археологічно зафіксовано матеріали VII століття⁴⁵. Важливим свідченням переміщення населення з городища Зимне до Волиня є однакові конструктивні особливості дерев'яних оборонних стін Зимнівського та Волинського городища. В обох випадках стіни споруджувалися із секцій, що формувалися з горизонтально укладених колод, закріплених між парами стовпів⁴⁶.

Назва нового адміністративного центру – Волиня – наглядно демонструє новий, невіддільний статус слов'янського етнополітичного союзу Побужжя (пор. далекий відповідник – пізньосередньовічні «Волиці» та «Волі»⁴⁷) й пояснює зміну його архаїчної назви «дуліби» на нову – «волиняни». Союз волян прийшов на зміну дулібському союзу і зберіг свою гегемонію в регіоні практично до його входження у склад Русі. Його домінуюча військова якість відобразилася й у археологічних матеріалах. У Надбужанщині археологи виділили такий вид археологічних знахідок, як залізні остроги із гачкувато загнутими зачепами. На десяти пам'ятках VII–IX ст. знайдено тринадцять таких острогов. Появу таких острогов трактують «<...> як важливу ознаку змін у соціоструктурі і соціоорганізації тогочасного населення цього регіону. Такі вироби завжди були свідченням приналежності до певної привілейованої суспільної групи, символом військової еліти, яка треба думати

⁴⁴ Петегирич В. Поселенські структури... – С. 107–108.

⁴⁵ Poppe A. Gród Wołyn. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // *Studia Wczesnośredniowieczne*. – Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1958 – Т. IV. S. 227–300; Войтович Л.В. Прикарпаття... – С. 20; Петегирич В. Поселенські структури... – С. 108.

⁴⁶ Терський С. В. Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства в X–XI ст. // *Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 3. – С. 7.

*** Для заохочення переселення мешканцям нових поселень давали «волю» – звільнення від податків та надання ряду привілеїв на обумовлений термін.

вже існувала тут»⁴⁷.

Існування волинського союзу, як великого етнополітичного об'єднання, та менших локальних «славіній», які входили до його складу, засвідчують писемні джела IX–X ст. Ототожнення «В.линана» аль-Мас'уді та «Wlinb'b» Ібрагіма ібн Йа'куба саме з східноєвропейськими волинянами сьогодні практично не викликає сумнівів. У «Баварському географі» знаходимо назви «склавіній» Побужжя та поближких регіонів. У цьому переліку згадуються busani (бужани), lendizi (лендзяни), thafnezi (таняни), zuireani (черв'яни), prissani (присани), волиняни (uelunzani), lucolane (лучани) тощо⁴⁸.

На особливу увагу заслуговує повідомлення «Баварського географа» про колишню значимість черв'ян, які мали «королівство (regnum) настільки [велике], що з нього походять всі слов'янські народи і беруть, за їх словами, [свій] початок»⁴⁹. Ця звістка відображає масштабні події, що розгорталися у Побужжі протягом VI–VII століть. Вони наклали відбиток й на новгородські легенди про розселення слов'ян зі «Словенської землі», яскраво відображені в «Сказании о Словене и Русе и городе Словенске».

Логічно, що подібні легенди збереглися й на території Західної Волини, звідки вони походять. Як новгородські легенди, які зберегли перекази про заснування та запустіння «Словенська», так і легенда про запустіле зникле місто, записана в Грубешівській околиці Волиня розповідають про загибель Зимнівського городища, первісна назва якого – «город Словенский» – закріпилася за давнім волинським городищем у Городку-над-Бугом.

Ця розлога історична традиція знайшла продовження і на наступному етапі розвитку слов'янських поселень Побужжя, який пов'язується із заснуванням у X ст. міста Володимира на Лузі. Найперше вона відобразилася у літописних свідченнях (відомих насамперед у новгородській літописній традиції) про заснування Володимира у «Словенській землі», які безуспішно намагаються прив'язати до Володимира-на-Клязьмі.

III етап: X століття.

Починаючи з праць XIX ст. неодноразово звучала думка про спадкоємність між Волинем та Володимиром. Про це вперше висловився З. Доленга-Ходаковський: «Основание города Володимира на рѣкѣ Лугѣ (по имени его В. Князя) долженствовало быть слѣдствием упадка древней Волины, в 20 верстах отстоящей, жестоко наказанной, можетъ

⁴⁷ Петегририч В. Поселенські структури... – С. 110.

⁴⁸ Войтович Л. «Баварський географ»: Проблеми ідентифікації слов'янських племен // Третє «Ольжині читання». Пліснеск, 31 травня 2008 року. – Львів: Львівська галерея мистецтв, 2009. – С. 3–14.

⁴⁹ Назаренко А.В. немецкие латиноязычные источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий). – Москва: Наука, 1993. – С. 14, 35.

быть за упорное сопротивление»⁵⁰. Значно пізніше повторив її і відомий дослідник руських міст М. Тихомиров: «Основание нового города поблизости от древней Волыни, видимо, было связано со стремлением Владимира подорвать власть местных волыньских князей или старшин прежнего племенного центра»⁵¹. Заснований на Лузі новий город перейняв від Волиня статус.

Трактування заснованого на р. Лузі города як «нового города» має безпосереднє відношення до низки історичних повідомлень X ст. про Новгород, які не можуть бути згадками про Новгород на Волхові, заснованим щойно в середині XI століття. Новгородські археологи визнають, що «три древнейших поселка, которые стали известны в результате раскопок и были основой позднейших Людина, Неревского и Славенского концов, в X и первой половине XI в. Новгородом не назывались. Обращение к летописной терминологии обнаруживает, что обозначение «Новгород» на первых порах применялось исключительно к Детинцу, т.е. к общему укреплению трех древнейших поселков, которые и создали кремль как объединяющую их фортификацию. Лишь с течением времени это название распространилось на весь город, когда расширение первоначальных поселков, изначально разделенных пустыми пространствами, привело к их слиянию»⁵². Засвідчений археологічно факт пізнього виникнення укріпленого населеного пункту на Волхові, що отримав назву Новий город, вступає в суперечність з літописними повідомленнями, які низку раніших подій пов'язують саме з Новгородом: «Получается известное противоречие. Археологами на территории новгородского детинца не найдено слоев ранее третьей четверти X в., название Новгород возникает к середине XI в., в то же время целый ряд летописных известий о деяниях времен Рюрика, Олега, Ольги, Владимира и Ярослава упоминает Новгород»⁵³.

До свідчень, які ніяк не стикуються із Новгородом на Волхові, які проте можливо пов'язати із Новим городом на р. Лузі, є повідомлення ПВЛ про реформаторську діяльність княгині Ольги після деревлянської війни 946 року. Ольга із сином Святославом спершу пройшла Деревлянською землею, визначаючи устави та уроки й організовуючи на підкореній території становища й ловища. А вже наступного року княгиня поширила свою діяльність поза межі Деревлянщини: «в лѣт . ҃҃҃҃ . у . не . [6455 (947)] иде ѡлга к новугороду . и оустави по мѣстѣ .

⁵⁰ Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник. – Москва: В университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 10.

⁵¹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 315.

⁵² Янин В.Л. Средневековый Новгород. Очерки археологии и истории. – Москва: Наука, 2004. – С. 72.

⁵³ Джаксон Т.Н. Austr i Gördum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – С. 92.

погосты и дань. и по лузѣ погосты и дань и шброкы. и ловища ся суть по всеи земли. и знаменія и мѣста и погосты. и сани ся стоятъ въ плеськовѣ и до сего дни»⁵⁴. Географічний вектор реформаторських ініціатив київської княгині після деревлянського походу спрямовувався далі, у західному напрямку від Києва, й, буквально за текстом літопису, – на Лугу («по лузѣ»). Тобто наступного року після деревлянських подій (після помсти – «по мѣстѣ») Київська адміністрація поширила свою владу до правобережжя Західного Бугу з його важливим східним допливом – р. Лугою. Отже літописна оповідь 947 р. відображає події з інкорпорації Київською державою Волинської землі й засвідчує існування на волинській Лузі Новгороду (Новгорода), який випереджував заснування одноіменного міста на Волхові. Таке трактування подій 947 р. обґрунтовується нами в циклі із трьох статей, опублікованих під спільним заголовком «Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги»⁵⁵. Літописна звістка про похід княгині Ольги до Новгороду й облаштування погостів на Лузі хронологічно корелюється із топонімом «Немогард», згаданим як місце княжіння Святослава, у творі сучасника Ольги – візантійського імператора Константина Багрянородного (*913–†959). Очевидно, що це повідомлення, переказане імператором із уст інформаторів, ніяк не могло стосуватися Новгороду на Волхові, заснованого сто років по тому. З тієї ж причини із волховським Новгородом не може бути пов'язаною і згадка новгородців, знахих ал-Мас'уді як народ «нукарда».

На наш погляд, у заснуванні міста на Волхові прийняли участь вихідці з Побужжя, які й перенесли назву Новий город із Луги на Волхов. Та й новгородська Луга отримала свою назву очевидно від Луги волинської. До того ж, на правому березі Бугу, якраз навпроти «Словенського городка», знаходиться с. Лудин^{****} (польською – Łudzin), згадане у тексті розмежування Польсько-Литовського кордону 1546 року. У цьому зв'язку згадаємо й різнобережне розташування первинних

⁵⁴ Іпатъевская летопись. – Стб. 48–49.

⁵⁵ Дяба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (I) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Число 4 (36). – С. 20–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Число 2 (38). – С. 20–42.

**** Цю назву можна було б поставити в залежність від ст.-слов. «Лудинъ» – «вільна людина» (Див.: Фасмер М. Етимологический словарь русского языка. – Москва: Издательство «Прогресс». – Т. II: Е-Муж. – С. 545), й розглянути її в контексті звістки «Баварського географа» про «Ruzzi, Forsderlen Liudi, Fresiti», яку Й. Геррман запропонував трактувати як «Руси, керівні люди, що заземпкують власну землю» (Див.: Херрман И. Ruzzi. Forsderlen Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX века) // Древности славян и руси. – Москва: Наука, 1988. – С. 163–169; Войтович Л. «Баварский географ». – С. 9.). Можливо, не слід відмовлятися від традиційного пов'язування «Fresiti» з етнонімом «фризи». Тоді аналізована фраза мала б читатися як «Руси, керівні люди, Фризи». Таке прочитання корелюється зі свідченням Гельмольда про «фризів, які зуться рустри» (Див.:

поселень, Людиного та Славенського кінців у Новгороді на Волхові. Участь переселенців із Західної Волині у заснуванні Новгорода здатна пояснити не лише переміщення низки топонімів з Бугу на Волхов, але й паралельне функціонування легендарних сюжетів про заснування гóрода Словенська. Вважаємо, що між отриманням Новим гóродом на Лузі нової назви Володимир й появою через пів-століття Новгорода на Волхові є пряма залежність⁵⁶.

Про існування гóрода на Лузі до його перейменування у Володимир опосередковано свідчить і аналізоване на початку цієї публікації літописне повідомлення про заснування Володимира у Словенській землі. «В лѣто 6496. И пришедь (Володимир Святославович – Ю.Д.) ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ в свое имя Володимеръ, и спомъ осыпа, и церковь сборную святую Богородицю древяную постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници»⁵⁷. Допускаємо, що мова йде про хрещення намісників вже існуючого на той час гóрода. Власне й церква Успенія пресвятої Богородиці, яку Володимир поставив у новозаснованому гóроді, розташовується поза межами дитинця. Територія, яку Володимир обвів валом («спомъ осыпа») навколо церкви Богородиці є пригородом давнього гóрода (дитинця), вали якого (типове гóродище так зв. «волинського типу») збереглися до нашого часу. Отже, князь Володимир не будував, а лише розбудував давній волинський гóрод, й назвав його в свою честь, зважаючи на місце свого народження у недалеких Будятичах⁵⁸.

Згадане у звістці про заснування Володимира хрещення руських людей та намісників відобразилося у розповіді про хрещення Новгорода з Йоакимівського літопису, донесеній у складі «Історії» В. Татищева. Історик переповів реальні події X ст., правда не на Волхові, а вірогідно на волинській Лузі. Використане В.Татищевим джерело зафіксувало

Гельмольд. Слов'янська хроніка. Кн. II. 82. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Gel mold/otryv1.phtml?id=9152>), та ув'язується з відомою гіпотезою про літописного Рюрика, як представника давньої королівської династії Ськьолдунгів Роріка, який діяв у Фрісландії. Водний шлях по Віслі та Бугу нап'яму зв'язував Волинь саме з Данією (Про ранню появу скандинавів на Волині див.: Терський С. Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині // Другі «Ольжині читання». – Пліснеськ-Львів. 14–15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 53–58). До того ж, руська присутність в межиріччі Бугу та Луги фіксується безпрецедентним скупченням топонімів із промовистою назвою Русів, Русовичі та Варяж.

⁵⁶ Діба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Число 4 (40). – С. 124–156.

⁵⁷ Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

⁵⁸ Діба Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження Володимира Святославовича: Локалізація Будятиного села // Княжа доба. Історія і культура / Відп. Ред. В. Александрович. – Львів, 2012. – Виш. 6. – С. 37–70.

конфлікт, який судячи з контексту, відбувався не між язичниками та християнами, а, правдоподібно, – між прихильниками богомилства та «традиціоналістами» у другій половині X століття, про що свідчить характерний болгарський іменослов. Подібне зіткнення не могло вочевидь відбутися на території в околицях Волхова. Натомість припущення про якусь богомилську передісторію офіційного хрещення Волині виглядає цілком допустимим⁵⁹. Підтверджують такий перебіг подій і арабські джерела. У ремарці аль-Мас'уді (перша половина X ст.), яка передує розповіді про волинян, є згадка про те, що деякі царі слов'ян сповідують християнство яacobітського напрямку. Подібно пізніше й Абу Хамід аль-Гаранті (середина XII ст.) залучав слов'ян до несторіан візантійського штибу. З конфесійних реалій Близького Сходу арабські автори знали з про дві християнські секти, і саме так могли трактувати й богомилську ересь. Раннє повідомлення Аль-Мас'уді аж ніяк не може базуватися на протистоянні православного та католицького обряду, як це допускав О. Монгайт⁶⁰. Отож Володимир Святославович лише розширив існуючий гóрод на Лузі, реформував місцеві християнські громади та перейменував його з Новгородка на Володимир.

Автор «Сказанія» локалізує новозаснований Новгород нижче за течією Волхова, за два поприща від старого гóрода Словенська. Вище йшлося про ототожнення згаданого Словенська із Зимнівським городищем, розташованим на р. Лузі. Нижче від Зимнівського городища за течією Луги розташовується літописний Володимир, заснування якого пов'язується зі «Словенською землею».

Волинське Побужжя і є тією «Словенською землею», на території якої автор новгородського «Сказання о Словене и Русе и городе Словенске» розташовує гóрод Словенськ, в історії про заснування та дворазове запустіння якого відобразилися реальні події, пов'язані із евапами функціонування Зимнівського городища VI–VII століть. Зруйнування цього гóрода наприкінці VII ст. спричинило перенесення центру Словенської землі до недалекого Волиня, який поступово занепадав після заснування Нового гóрода на Лузі. Цей Новгород згадується в якості географічного орієнтира у поході княгині Ольги на Лугу 947 р., здійсненого з метою облаштування західних кордонів Русі, зміщених після деревлянської війни аж по Буг. Наприкінці X ст. Володимир Святославович суттєво розширює гóрод на Лузі та називає його «свое имя Володимерь». Таким чином Літописні свідчення новгородського походження про заснування Володимиром Святославовичем гóрода у «Словенській землі» не мають жодного відношення до Суздальщини, а стосуються Західної Волині.

⁵⁹ Дибя Ю. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода). – С. 140–143.

⁶⁰ Монгайт А. Л. Исторический комментарий // Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971. – С. 90.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

ВИХОВАНЕЦЬ В. Психологія етимології, семантики і застосування етноніма(г)рос>русь 5	
ВИХОВАНЕЦЬ В. Психологія етимології, семантики і застосування етноніма слов'яни .. 67	
ДИБА Ю. «Словенська земля» літописних повідомлень про заснування Володимира: до волинського походження новгородських етногенетичних легенд	93
МИЦЬКО І. Болгарський царевич Боян на Волині. Життєпис діяча	114
КУШПА М. Церковна десятина володимирського князя Ярополка Ізяславича та час і причини заснування Володимирської єпископії	132
КУШПА М. Деякі зауваження до концепції формування території Луцька в Х-XIV ст. 141	
БІРЮЛІНА О. Чи тотожне літописне «село Березовичъ» 1288 р. «Євфимковому селу» з розмежувального договору Любарта Гедиміновича бл. 1366 р.?	151
КОЛОСОК Б. Про «таємниці» розташування у Луцьку Миколаївського храму і кляштору бенедиктинців	157
ВОРОНЧУК І. Шляхетський рід Бокіїв Печиховських у повсякденному та приватному житті волинському соціуму XVI- Іпол. XVII ст.	168
АТАМАНЕНКО В. Описово-статистичні джерела вивчення Корецької волості кінця XVI – першої половини XVII ст.	186
ВИХОВАНЕЦЬ Т. «Munimenta y przywileie w skrzini okowane[е]...»: Матеріали до історії роду Заславських	196
ПУСТОВИЙ О. Луцький підкоморський суд за урядування Яна Харленського (1585-1617) 229	
БОРТНІКОВА А., ОКУНЕВИЧ В. Хорунжий, ключник, городничий в системі управління Волині (XV-XVI ст.) 235	
ТРОНЕВИЧ П. Локалізація та проблеми збереження Окольного замку в Луцьку	248
КРИШАН А. Нове місто на Волині: Ковель у XVI ст.	257
ФЕДОСЕЄВА С. Перна аптека на Волині	266
ВОЗНЮК О. Патронатство Василівської церкви	272
БЛИЗНЯК М. Волинське село в останній чверті XVIII ст. (Кашенці за інвентарем 1785 року) 276	
БОНДАР Н. Папір примірників острожкої Біблії 1581 р. – як джерело дослідження побутування паперу на Волині в останніх десятиліттях XVI ст.	286
ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ І. Історична доля книгозбірень волинських отців тринітаріїв у контексті санакції католицьких монастирів 1832 року в Російській імперії	299

КАРЛІНА О.	
Освітній потенціал Луцька в першій половині XIX ст.	311
СЕРГІЮК І.	
Локалізація військових гарнізонів на території Волині в XIX ст.	322
ЦАСЮК І.	
Дислокація російських військ на Волині перед Першою світовою війною	329
ПЯСЕЦЬКИЙ В.	
«Де мертві дивляться в небо, вірячи в мудрість живих» (до історії виникнення Луцьких меморіалів часів Першої світової війни)	336
ГУРА А.	
Тринадцятий ординат Олики	342

АРХЕОЛОГІЯ

ГУЛЬКО Г.	
До питання дослідження дохристиянської символіки на Волині	351
ТЕРСЬКИЙ С., САВИЦЬКИЙ В.	
Наконечники ножен мечів XI–XIII ст. із княжого Лучеська	366
ДЕМ'ЯНЮК О.	
До питання озброєння та оборонного мистецтва волинян у княжу добу	372
МАЗУР О.	
Про черепикнязів Василька Романовича та Володимира Васильковича: необхідність сучасного археологічного, остеометричного та генетичного вивчення	379
БАЮК В.	
Завдання комплексних архітектурно-археологічних досліджень Стирової вежі Луцького замку (в світлі історії археологічних досліджень)	387
МАЗУРИК Ю.	
Перебування військовополонених у місті Луцьку (1941-1942 рр.)	396

АРХІТЕКТУРА

БАЙЦЕР-АРТЕМЕНКО О.	
Вплив розвитку військової технології на замкове будівництво на півдні Волині XIII–XVI ст.	411
АБРАМЮК І.	
Вплив європейського функціоналізму на розвиток архітектурних тенденцій у Луцьку 30-х років (на прикладі житла)	430
МИХАЙЛИШИН О.	
Проект забудови заплави р.Стир у Луцьку – як відображення процесу соціальної реструктуризації міської спільноти у 1930-х рр.	437
ПАРАСЮК Б., БУНДА Н., СИНІЙ С.	
Формування концепції реконструкції Монастиря Бригіток у складі історичної забудови Окольного замку Луцька	445
ШЕЛОМАНОВА-БУЛАВКА Ю.	
До питання композиційні засоби виразності архітектури дерев'яних храмів Волині – XVII–XIX ст.	454

ПОВІДОМЛЕННЯ

БОНДАРЧУК А.	
Від руїни до музею	465
АВТОРИ	471

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗБІРНИК

СТАРИЙ ЛУЦЬК ВИПУСК ІХ

**Матеріали наукової конференції «Любартівські читання»
м. Луцьк, 22-23 травня 2013 р.**

Друкується в авторській редакції

Відповідальний за випуск – П. А. Рудецький

Художник – О. А. Дишко

Дизайн – О. Ю. Тоцька

Верстка – В. А. Сікачова

Коректор – В. П. Окуневич

Підписано до друку 30.04.2013 р. Формат 60х84/16.
Гарнітура Minion Pro. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 27,67. Обл.-вид. арк. 28,89. Наклад 200 прим.

ДП «Волинські старожитності».
43010, м. Луцьк, вул. Коперніка, 36а,
тел.: (0332) 286281

Свідцтво державного комітету телебачення
і радіомовлення України ДК № 3864 від 19.08.2010 р.

C 77

Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск ІХ. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, 22-23 травня 2013 р. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – 476 с., іл.

ISBN 978-966-2780-17-8

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)

© Державний історико-культурний
заповідник у м. Луцьку